

Gotické kachle ze zámku ve Vrchotových Janovicích

Klára Fleková – Jan Kypta

ÚVOD

Předmětem článku je soubor zlomků gotických kachlů, nalezených při archeologickém výzkumu zámku ve Vrchotových Janovicích (okres Benešov; *obr. 1*) v letech 2004–2006.¹ Sondy položené v interiéru i exteriéru hlavní zámecké budovy přinesly velké množství nálezových situací vypovídajících o jejím složitém stavebním vývoji ve středověku i novověku. Výzkum vedl Vladimír Brych (1961–2021), který připravoval souhrnnou publikaci, tu však bohužel nestihl dokončit.

Z terénní dokumentace, kterou máme k dispozici, je ale zřejmé, že kachle pocházejí z tzv. velké kuchyně, místnosti v přízemí severozápadní části zámku. Vyzdviženy byly během rozebírání zásypových vrstev pod podlahou v rámci archeologického výzkumu, prováděného v souvislosti s rekonstrukcí interiéru z důvodu plánované instalace nové expozice Národního muzea. Jejich druhotné uložení tak prozatím nemůže přispět ke zpřesnění datování, jež na základě stylového rázu výzdoby spadá do širokého rámce 15. až 1. třetiny 16. století.

Sociální kontext nálezů je však zřejmý. Kachle pocházejí z jádra venkovského vrchnostenského sídla, které pro středověk nedokážeme jednoznačně typově klasifikovat. Svou dispozicí i velikostí se ocitá na pomezí tvrze a hradu (*Durdík 1999, 607–608*). Nyní se zaměříme hlavně na ikonografické aspekty výzdoby jednoho ze zastoupených motivů, který dosud vzdoroval snahám o dešifrování významu. To je hlavní důvod, proč přednostně (bez detailnějšího vyhodnocení nálezové situace) publikujeme málo početný soubor kachlů. Článek je vzpomínkou na milého člověka, jehož obrovské zásluhy na poli výzkumu historického kamnářství není třeba rozvádět.

Obr. 1. Vrchotovy Janovice. Poloha lokality na mapě Čech.

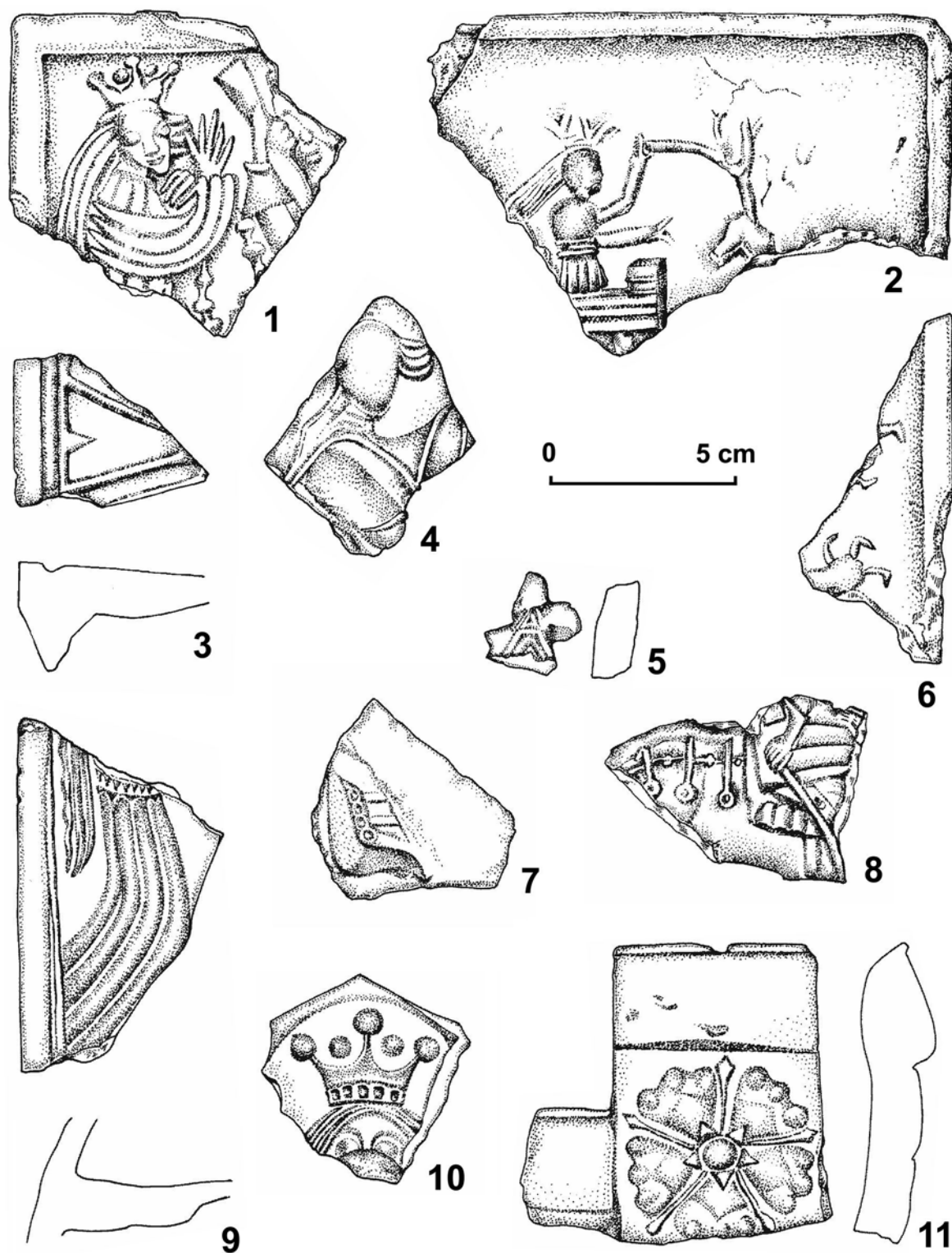
KACHLE

Prezentovaný soubor kachlů vytrídil už Vladimír Brych, takže nepředpokládáme, že se mezi ostatními nálezy nacházejí další gotické exempláře. Jedná se o celkem 10 zlomků zdobených stěn komorových kachlů a 1 zlomek s vrcholovou kytkou, který patrně pochází z římsového kamnového nástavce (*obr. 2:5*). Řemeslnou úpravou se výrobky nijak nevymykají z běžné (masové) produkce kamnářské keramiky své doby. Nejsou glazovány, pouze na jednom z kachlů nezáměrně ulpěla skvrna glazury následkem společného vypalování s jiným zbožím. Výpalem získaly různé hnědé a béžové odstíny. Kachle ničím neprozrazují, že pocházejí z vyššího sociálního prostředí.

Díky stereotypnímu rázu ikonografie výzdoby kachlů můžeme i z malých fragmentů často identifikovat konkrétní motivy. V souboru z Vrchotových Janovic bezpečně rozpoznáváme svatého Jiří zabíjejícího

1 Předložená práce vznikla za finanční podpory Ministerstva kultury v rámci institucionálního financování dlouhodobého koncepčního rozvoje výzkumné organizace Národní muzeum (DKRVO 2019–2023/9.I.a, 00023272).

draka, a to podle zachraňované princezny (obr. 2:1,9). Ve fragmentu postavy s roztaženými pažemi tušíme Samsona v souboji se lvem (obr. 2:4). Zvířecí tlapy s drápy mohou patřit českému lvu (obr. 2:6). Stínky cimbuří dekorované květy (obr. 2:11) pocházejí z římsových komorových kachlů, na jejichž obdélných vyhřívacích stěnách se nepochybně uplatňovaly slepé kružby. Jeden z motivů ale zasluhuje bližší pozornost.

Obr. 2. Vrchatovy Janovice, zámek. Zlomky gotických kachlů (kresba A. Waldhauserová).

ŽENA VE VĚŽI NA HŘBETU SLONA

Na relativně větším zlomku, pocházejícím z kachle se čtvercovou vyhřívací stěnou, se dochovala část motivu, který podle těsných analogií dokážeme kompletně rekonstruovat. Na janovickém zlomku rozpoznáváme korunovanou ženskou postavu, jejíž nohy jsou z větší části zakryty cimbuřím (obr. 2:2). Žena se obrací k jelenovitému zvířeti a jednou rukou drží jeho paroh, jenž je k ní nepřírozeně obloukovitě

Obr. 3. Zlomky gotických kachlů s motivem ženy ve věži na hřbetu slona; 1 – Sedlčany (Městské muzeum Sedlčany; foto Z. Neustupný), 2 – Vrchotovy Janovice, zámek (Národní muzeum; foto K. Fleková), 3–4 – Lipnice, hrad (Národní památkový ústav, státní hrad Lipnice; foto Z. Neustupný), 5 – Slavětín (Oblastní muzeum v Lounech; foto M. Žihla).

otočen. Ze zvířete se zachovala pouze hlava s parohem. Odlomené části motivu můžeme popsat podle blízkých analogií z několika lokalit. Pokud víme, kompletně dochovaný výzdobný reliéf zatím nebyl publikován. V literatuře však připadneme na několik větších torz, které skládají prakticky celou plochu výjevu (*obr. 3*).

Cimbuří zakrývající ženě nohy představuje vrcholovou partii věže upevněné na hřbetu mohutného zvířete. Nejspíš se jedná o slona, ovšem na exempláři ze Slavětína u Loun (*obr. 3:5*), u něhož je zvířecí figura kompletně dochována, jí schází právě nejcharakterističtější znak – kly. A místo chobotu má spíše čumák. Kly tušíme u fragmentárně dochované hlavy na zlomku z hradu Lipnice (*obr. 3:3*). Na této variantě motivu se kromě věže, jež je upevněna na hřbetu zvířete, uplatňuje ještě jedna architektura, jež evokuje hrad. Postava ženy s jelenovitým zvířetem se dochovala na druhém torzu kachle z hradu Lipnice, vyrobeném za pomoci stejného kadlubu (*obr. 3:4*). Výzdobný prvek v podobě druhé architektury na jiných variantách schází. Nahrazen je stromem, který se částečně dochoval na exemplářích ze Sedlčan a Slavětína (*obr. 3:1,5*). Žena a jelenovité zvíře se buď nacházejí v jedné výškové úrovni, nebo je žena výrazně převýšena. Tyto odlišnosti však nejsou z ikonografického hlediska příliš podstatné, klíčová je skutečnost, že žena pokaždé zvíře drží za paroh. Otázka však vyvstává nad druhovým určením zvířete. Pokud to lze rozpoznat, z hlavy zvířete vyrůstá jen jeden paroh. Těžko ale rozhodnout, zda se jedná o jednorožce, jestliže se paroh vždy „rozvětluje“ jako u jelena.

Dosud známé ukázky daného motivu sice vykazují určitou variabilitu, základní kompoziční schéma se ale opakuje. Ústřední komponentou je korunovaná žena stojící ve věži na hřbetu statného zvířete, zřejmě slona, a držící paroh jelenovitého kopytníka. Evidentně existovaly předlohy, z nichž čeští tvůrci kachlových forem vycházeli. Porozumět významu výjevu proto můžeme prostřednictvím analogií z dalších sfér středověkého umění. V českém prostředí však tato snaha zatím vyznívá naprázdno. Třebaže se nám ani v zahraničí nepodařilo nalézt přesné obdoby, domníváme se, že díky volnějším analogiím jsme schopni postihnout významový rámec výjevu na kachlovém reliéfu. Podotkneme, že jeho analogie neznáme ani v rámci kamnářské tvorby v jiných evropských zemích, včetně Moravy.

Čeští specialisté na gotické kachle daný motiv evidují delší dobu. V dosavadní literatuře však byl klasifikován jen vágně. V encyklopedickém přehledu výzdobných motivů figuruje pod názvem *orientální lovecká (?) scéna* (Pavlík – Vítanovský 2004, 73, kat. č. 457–459). V novějším díle téhož žánru byl zařazen mezi náboženské motivy, protože autor spekuluje – ovšem bez jakéhokoli zdůvodnění – o možné mariánské symbolice výjevu (Pavlík 2017, 40, kat. č. 543–545). Na jiném místě spekuluje stejně, nicméně motiv zařadil mezi alegorické scény (Pavlík – Špaček 2018, 451, 458).

VÝZNAMOVÝ RÁMEC

Pokusíme se předeštit důvody zařazení motivu do sféry *minne*, ovšem bez snahy o konkrétní interpretaci jeho symbolického obsahu. Ostatně ikonografické paralely, které se nám podařilo dohledat v knižní malbě a na nástěnných textiliích, samy o sobě vzdorují pokusům o přesné dešifrování. Pojem *minne* je obtížné stručně definovat. Zastřešuje nesčetné fasety středověkého kultu lásky, který není vázán na jedno sociální prostředí (viz např. *Schuttwolf Hrs. 1998*). Tytéž motivy, zpodobňující v udivující pestrosti projevy milostných citů, se objevují v neměnné podobě v dvorském, šlechtickém i měšťanském prostředí. Význam jednotlivých motivů se daří postihnout do různé hloubky, namnoze neřešitelnou otázkou ale je, jak dalece konkrétním výjevům rozuměli konkrétní dávní diváci, kteří si pořizovali nástěnné malby či třeba kachlová kamna. Do diskurzu českého specializovaného bádání o kachlích pojem *minne* zatím téměř nepronikl. Zato v zahraničí, zvláště v německojazyčných zemích, s ním běžně operují nejen historici umění. Na motiv zastoupený v janovickém souboru můžeme nahlížet jako na modelový příklad difuze ikonograficky pestré škály výjevů napříč různými sférami umění a uměleckého řemesla.

Pozoruhodně blízký výjev se příznačně uplatňuje jakožto součást kompozice jednoho ze stylizovaných portrétů minesengrů v rukopisu zvaném Codex Manesse, jenž vznikl v 1. polovině 14. století (*Walther 1988*, 48). Dotyčný tvůrce skladby je znázorněn v tanečním postoji, kterak se ladně pohybuje na cimbuří zdi prolomené ve spodní části širším vstupem. V otevřených dveřích portálu stojí (tentokrát nekorunovaná) dáma držící jednou rukou roh a druhou tlamu kozorožce (*obr. 4*). Gesto ženy představuje jasné ikonografické pojítko mezi knižní malbou a motivem pojednávaného kachlového reliéfu. Pokud víme, symboliku

příbuzného výjevu z Codexu Manesse se zatím nepodařilo blíže rozluštit. Jeho základní významový rámec ale jasně vystupuje z celkového obsahu knihy. Text je doprovázen pestrým souborem obrazů s tematikou dvorné lásky a rytířského způsobu života.

S výjevy vznešených žen a dívek, jež se dotýkají nebo za vodítka vedou fantaskní zvířata, z nichž některá připomínají jednorožce, se opakovaně setkáváme na skvostných nástěnných textilích porýnské proveniencí z počátku 15. století (*Rapp Buri – Stuckly-Schürer 1993*, 112, 119). Ve vztahu k pojednávanému kachlovému reliéfu zvláště zaujme žena, která se dotýká rohu monstra složeného z několika zvířat (*obr. 5*). Hlava patří jednorožci, krk a hrud nějakému opeřenci, přední nohy jednorožci, kdežto tělo a zadní nohy blíže neurčitelné šelmě. Na stejném obrazu a několika dalších podobných obrazech dlouhého formátu je znázorněno ještě mnoho jiných dvojic bájných zvířat a mladých lidí, dam i mužů – buď v dobovém skvostném oblečení, nebo zpodobněných jako diví lidé. Monstra se přes své hrůzostrašné vzezření chovají zjevně neškodně: křehké dámy je třeba drží na řetízku či k jejich hlavám láskyplně vztahují ruce (též srov. *Wilhelmy 2000*, Abb. 30, 32, 35). Tyto motivy spadají do tematicky širokého okruhu alegorických obrazů imaginárního světa, jehož různé obměny v pozdním středověku došly znázornění i v českém prostředí, odkud známe především výjevy ze života divých lidí (srov. *Šmahel 2012*). Právě tyto náměty představují spojení s daleko rozmanitějším ikonografickým rejstříkem závěsných textilních obrazů z německojazyčných zemí (srov. *Cantzler 1990; Rapp Buri – Stuckly-Schürer 1993; von Wilckens 1980; Wilhelmy 2000*).

Líbezné mladé ženy, jakož i neméně pohlední mladíci, rovněž zpodobnění v doprovodu krotkých (zkrocených) zvířecích monster, divákovi názorně ukazují moc mládí, lásky a kultivovaného chování (blíže *Rapp Buri – Stuckly-Schürer 1993*). Nepochybujeme, že do tohoto významového rámce patří i výjev na českých kachlových reliéfech. Klíčem k jeho porozumění je gesto ženy. Ostatně i kulisy jsou obdobné. Scény na textilních obrazech jsou zasazeny do fantaskního světa, evokovaného nejen zvířecími monstry, ale i bujným rostlinným pozadím. Výjev na kachlovém reliéfu se také odehrává v neskutečném prostředí, byť primitivně ztvárněném.

Obr. 5. Výjevy dam v rolích krotitelek a ochránkyň fantaskních zvířat na závěsném textilním obraze porýnské proveniencí. Počátek 15. století, výřezy (Historisches Museum Basel; repro: *Rapp Buri – Stuckly-Schürer 1990*, 112, 115).

Obr. 4. Stylizovaný portrét minesengra v Codexu Manesse. První polovina 14. století (Universitätsbibliothek Heidelberg; zdroj: www.ub.uni-heidelberg.de).

ZÁVĚR

Úsilí o konkrétní dekodování symboliky motivu s ženou ve věži nepovažujeme za příliš efektivní. Takový cíl by byl vlastně zavádějící. Uspokojivé je už samo zjištění, že motiv spadá do široké a nejednoznačné sféry *minne*. Nicméně lze postihnout základní významy, které se pojily s ženskou postavou. Případala jí role ochránkyně jelenovitého zvířete, které zároveň dokázala zkrotit svou kultivovaností, cnostmi a půvabem. Před sebou máme další z mnoha dokladů difuze motivu ze sféry *minne* do řemeslné masové tvorby, určené pro zákazníky z širokého sociálního okruhu. Nad problémem, které z „tekutých“ významů motivu jim byly zřejmé, se můžeme jen planě dohadovat. Faktem je, že daný motiv na konci středověku zdobil kamna nejen ve městech a na sídlech šlechty, ale i v domech rolníků. Bezpečně jej identifikujeme na torzu kachle ze zaniklé vsi Újezdec u Staré Boleslavi (*Dreslerová – Kypta – Šulc 2004*, obr. 4:3) a mezi zlomky z poddanské usedlosti ve vsi Trněný Újezd na Kladensku (*Šulc – Kypta – Ježek 2009*, obr. 2:2).

LITERATURA

- Cantzler, Ch. 1990: Bildteppiche der Spätgotik am Mittelrhein 1400–1550. Tübingen.*
- Durdík, T. 1999: Ilustrovaná encyklopedie českých hradů. Praha.*
- Dreslerová, D. – Kypta, J. – Šulc, J. 2004: Gotické kachle ze zaniklé vsi Újezdec u Borku. Archeologie ve středních Čechách 8, 685–698.*
- Pavlík, Č. 2017: Velký obrazový atlas gotických kachlových reliéfů. Čechy, Morava, české Slezsko. Praha.*
- Pavlík, Č. – Špaček, J. 2018: Gotické a renesanční reliéfní kachle z archeologické sbírky Oblastního muzea v Lounech. Archeologie ve středních Čechách 22, 447–471.*
- Pavlík, Č. – Vitanovský, M. 2004: Encyklopedie kachlů v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Ikonografický atlas reliéfů na kachlích gotiky a renesance. Praha.*
- Rapp Buri, A. – Stuckly-Schürer, M. 1990: Zahm und Wild. Basler und Straßburger Bildteppiche des 15. Jahrhunderts. Mainz.*
- Schuttwolf, A. Hrsg. 1998: Jahreszeiten der Gefühle – das Gothaer Liebespaar und die Minne im Spätmittelalter. Ostfildern.*
- Šmahel, F. 2012: Diví lidé (v imaginaci) pozdního středověku. Praha.*
- Šulc, J. – Kypta, J. – Ježek, M. 2009: K hospodaření a kultuře bydlení na středočeském statku v raném novověku: příklad z Trněného Újezdu (okr. Kladno). Archeologické rozhledy 61, 697–714.*
- Walther, I. F. 1988: Codex Manesse. Die Miniaturen der Großen Heidelberger Liederhandschrift. Frankfurt am Main.*
- von Wilckens, L. 1980: Bildteppiche. Museum der Stadt Regensburg. Regensburg.*
- Wilhelmy, W. 2000: Drache, Greif und Liebesleut'. Mainzer Bildteppiche aus spätgotischer Zeit. Mainz.*

Gothic stove tiles from Vrchotovy Janovice Castle

The aim of the article is to present a small assemblage of fragments of Gothic stove tiles which were recovered during archaeological excavations at Vrchotovy Janovice Castle (Central Bohemia, Benešov District). The stove tiles can only roughly be dated to the 15th to the first third of the 16th century. They represent common products of their kind. The main preoccupation of this article is iconographical analysis of one of the decorative motifs used which has not been correctly classified yet. Only part of this motif is preserved on the fragment from Vrchotovy Janovice (*Fig. 2:2*). Its general reconstruction can be achieved based on several analogies (*Fig. 3*). The central component of the image is a crowned female figure standing in a tower mounted on an elephant's back. The woman's hand touches the antler of a hoofed animal – possibly a deer. Similar images could be found in book illustrations and hanging textiles. A mutual link is the gesture of the woman who touches an animal's antler – this is either an ibex (*Fig. 4*) or a monster (*Fig. 5*). On the basis of comparison, the stove tile relief can be classified as belonging to a group of motifs which depict the female power, such as female animal trainers or protectors of wild animals. This symbolism generally referred to the cult of courtly love. Thus, the motif belongs to a wide category which is commonly referred to as the *Minne* in German-language literature.

English by *Jan Machula*

Fig. 1. Location of the site on a map of Bohemia.

Fig. 2. Vrchotovy Janovice. Fragments of Gothic stove tiles.

Fig. 3. Fragments of Gothic stove tiles with the motif of a woman in a tower mounted on an elephant's back. Various sites.

Fig. 4. Stylized portrait of a Minnesinger in Codex Manesse. First half of the 14th century.

Fig. 5. Images of damsels in the roles of animal trainers and protectors of fantastic beasts on a hanging textile of Rhineland provenance. Early 15th century.

Klára Fleková, Oddělení starších českých dějin, Historické muzeum, Národní muzeum, Václavské náměstí 68,
115 79 Praha 1

klara.flekova@nm.cz

Jan Kypta, Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště středních Čech v Praze, Sabinova 5,
130 00 Praha 3

kypta.jan@npu.cz

